

Марія Шимчишин

*докторант кафедри теорії літератури та
порівняльного літературознавства
Тернопільського національного
педагогічного університету ім. В. Гнатюка*

Художні моделі вираження материнської суб'єктивності у жіночій літературі США

У статті проаналізовано критичні праці американських дослідниць про еволюцію зображення досвіду материнства у художньому дискурсі. Зроблено спробу з'ясувати відмінності між художніми моделями передачі образів матері в білій та афро-американській літературних традиціях. Авторка статті відзначає, що в афро-американському письменстві спостерігається тяглість та наступність у зображенні материнського досвіду, який є його іманентною ознакою на відміну від євро-американського літературного дискурсу. Особлива навантаженість образу матері у негритянській культурі обумовила необхідність його оприявлення у письмі.

Ключові слова: образ матері, нарративна стратегія, афро-американська культура, фемінізм, репресивність досвіду матері, апофатичний дискурс, ідентичність жінки.

“Матері не пишуть, пишуть про них” [6, 1] ці слова вкотре засвідчують те, що материнство та материнський досвід були і почасти залишаються об'єктами філософії, релігії, мистецтва, медицини, психології та інших бастионів патріархальності. У феміністичній теорії материнська суб'єктивність довгий час також знаходилася на маргінесі. З середини минулого століття розпочалася дискусія та ревізія проблеми материнства. Наприклад, в американському науковому дискурсі побачили світ праці Ненсі Чодоров [3], Дороті Діннерстайн [5], Ендрієн Рич [16] та Керол Гілліген [8]. У них на порядок денний ставилося питання про заперечення патріархальної ідеології материнства як такої, що не відображає реального досвіду матері. Відтак материнська суб'єктивність, її власний нарратив та особисті переживання набули значної ваги. Знаковою у цьому плані була монографія Е. Рич “Народжена жінкою. Материнство як досвід та інституція” [16], у якій, зокрема, авторка порівнює своє переживання материнства з тим, як суспільство потрактовує роль матері. Критика інституту материнства, що обмежує самореалізацію жінки, формує у ній почуття провини перед дітьми та громадою взагалі, стала поштовхом для багатьох наступних досліджень. Ставилось питання про ревізію материнства як святої місії, а відтак його

ідеалізацію та романтизацію. Як зазначає Е. Гленн: “Така ідеологія не давала можливості матерям розвивати свої жіночі бажання й плани, а також не передбачала для жінки будь-яких інтересів чи занять поза сім’єю” [9, 10].

Суттєвої критики зазнала і перспектива феміністичних досліджень, яка мала донькоцентричний характер. Як стверджує Б. Дейлі: “Феміністки іноді використовували універсальний досвід доньки як основу для критики патріархального формулювання материнства; якщо ми хочемо переглянути поняття материнства, то мусимо змінити феміністичний аналіз з позиції доньки” [4, 2]. Відтак центрування суб’єктивності материнського набуває ваги в літературознавчих дослідженнях. Е. Рич наголошує на тому, що попри належність до одного минулого мати та донька витворюють його бачення та розуміння по-своєму: “Мені важко писати про свою маму. Адже щоб я не написала, це моя власна розповідь, моя версія минулого. Якщо б вона сама мала розказати про свою долю, то інші місця були б відкриті” [16, 221]. Особисті переживання матері, її суб’єктивна нарація превалюють у жіночому письмі США другої половини ХХ століття.

Цікавою та вартісною для вивчення еволюції материнського в художньому дискурсі є монографія М. Гірш “The Mother/Daughter Plot. Narrative. Psychoanalysis, Feminism” [11]. Досліджуючи репрезентацію взаємовідносин матері та доньки, авторка приходить до висновку, що для конвенційних романів письменниць періоду реалізму характерна відсутність материнського життєвого шляху взагалі. “Героїня, як і герой, сирота, яка намагаючись відрізати себе від кайданів минулого, вигадати нову історію, свою власну, прагне уникнути сплюндрованої долі матері” [11, 47]. У модерністських сюжетах заперечення традиційної моделі матиного шляху, який відомий героїні, супроводжується вже мистецькими пошуками себе. І нарешті у постмодернізмі знаходження жінкою своєї ідентичності відбувається з допомогою досвіду матері, його засвоєння та усвідомлення. У такий спосіб створюється простір для суб’єктивного материнського наративу.

Традицію відсутньої матері у художньому дискурсі С.П. Макдоналд пояснює так: “Відсутність матерів, здається мені, пов’язана не з тим, важливі вони чи ні, а з їхньою надмірною силою; добра, турботлива матір є потенційно настільки сильним образом, що оберігає доньку від будь-яких необачних вчинків, гальмуючи таким чином процес її дорослішання, через що руйнується центр та рівновага роману” [13, 59]. У реалістичній парадигмі XIX століття відсутність матері в сюжетній канві твору була умовою для створення простору доньки. Звідси можемо стверджувати, що репресивність материнства лежить в основі тогочасних сюжетів. Героїня, відрізана від свого минулого, від матері (яка або померла, або просто відсутня), намагається створити власну успішну життєву модель.

Л. Ірігерей взагалі визначає західну культуру як матрицидальну. Вона зауважує: “...наступність певним чином завжди відсутня при ставанні жінкою (*becoming-woman*). Зв’язок між матір’ю та донькою, донькою та матір’ю мусить бути розірваний задля того, щоб донька стала жінкою. Жіноча спорідненість придушується і превалюють взаємовідносини батька/сина, ідеалізація батька і чоловіка як голови сім’ї” [11, 43].

Розрив між матір’ю та донькою, на думку М. Гірш, став невід’ємною характеристикою жіночого сімейного роману (*female family romance*). Лише наприкінці XIX століття з’явився твір К. Шопен “Пробудження” (1899 р.), де зображено реальний досвід матері, її пошуки себе. М. Гірш вважає, що динаміка сюжету забезпечується розривом Едні з чоловіком та дітьми, а трагічна розв’язка твору, ніби підтверджує невирішеність дилеми: мати/мисткиня.

Н. Шор аналізуючи реалізм XIX століття, писала: “Реалізм парадоксальний напрям в західній літературі, коли ще не вміють зобразити Інакшість Жінки, але вже не можуть обійтися без неї” [11, 52]. Подібно і материнство є мовчазним Іншим у реалістичних творах. М. Гоманс пояснює: “Жінки, які стають матерями у романах переважно вмирають, якщо не

фізично, то психологічно. ... За умовами жанру, народження дитини ставить крапку в житті матері, як особистості” [11, 65].

Якісна зміна наративних стратегій простежується в романах письменниць епохи модернізму. Роздвоєна свідомість героїнь В. Вулф оприявнила їх коливання та невизначеність у пошуку власної ідентичності. Очевидна їх ідентифікація з маскуліною моделлю з одного боку та процес “усвідомлення себе через матір” (“thinking back through our mothers”) з іншого. Такі коливання С. Гілберт та С. Губар означили як палімпсест [7, 95], а Е. Шовалтер – як “двоголосний дискурс” [11, 95]. Е. Моєрс у праці “Literary Women” спостерігає значну зміну акцентів у прозі модерністських письменниць (В. Вулф, Г. Стайн, В. Кейзер, Колетт), коли “гетеросексуальний сюжет про залицяння, шлюб та адюльтер поступається місцем тому, що називається “материнською спокусою”” [11, 96]. Центральними стають образи мисткинь, що намагаються реалізувати свій талант. “У жіночому *Künstlerroman* 1920х років зображено молоду або середнього віку жінку, яка відмовляється від кохання та шлюбу заради творчості, відмовляється від зв’язку заради самоствердження” [11, 96].

Відмінність реалістичної жіночої прози від модерністської, стверджує М. Гірш, полягає в тому, що відсутня матір, та її історія поступаються місцем оприявленій долі матері, якій донька протиставляє свою. Внаслідок цього створюється простір для присутності матері. Очевидно, що увиразнюється та централізується конфлікт між вибором матері та доньки. Іманентною властивістю модерністського сюжету стала амбівалентність, зумовлена прагненням до матері та одночасно відмежуванням від неї. Відтак розповідь про дорослішання жінки набуває лімінальних характеристик, а жіночий модерністський текст – подвійної логіки.

У сімдесятих роках минулого століття Е. Рич писала про те, що взаємовідносини доньки та матері – це “велика ненаписана історія” [16, 225], а наші знання про неї дуже фрагментарні та часто спотворені. У другій половині ХХ століття у жіночій прозі спостерігається активне звернення до

досвіду материнства з перспективи самої матері. Е. Шовалтер означила це явище, як “постійний пошук матері” [11, 127]. Феміністична проза цього періоду характеризується ревізією¹ традиційних сюжетів, з перенесенням ваги на процес порозуміння між матір’ю та донькою. “Якщо у романах ХІХ століття, матері були усунені чи знівельовані для того, щоб створити сюжетну лінію героїні, у текстах 1970х років, усунення батька необхідна передумова жіночого сюжету” [11, 129]. Феміністичний жіночий роман, на думку М. Гірш, зосереджений навколо жіночих взаємовідносин, презентації жіночої свідомості.

Особливої уваги заслуговує творчість чорношкірих письменниць другої половини ХХ століття, у якій очевидне намагання “думати через матерів”. Донька та матір вербалізують болісний досвід расизму й сексизму. М. Гірш вважає, що їх взаємозв’язок не позбавлений амбівалентності, страху та злості. Аналізуючи роман Т. Моррісон “Сула”, дослідниця підкреслює: “Материнський нарратив розкиданий у цьому романі: матері та доньки не можуть говорити прямо одна до одної, матерям не вдається розповісти ті історії, які вони хотіли б розповісти” [11, 179 - 180]. Така парадигма зумовила певне непорозуміння та подвійність. Іманентною ознакою феміністичного афро-американського письма, вважає М. Гірш, є те, “...що у ньому створюється простір для материнських голосів і у той же час, вони стримуються, придушуються” [11, 185]. Материнський дискурс реалізований через фрагментарну, незавершену, пошматовану, повторювану та полівалентно-множинну структуру. Становлення ідентичності жінки відбувається шляхом пізнання досвіду своєї матері, що знайшов метафоричне втілення у клаптиковому шитті (quilt-making), садівництві, усних переказах та піснях. Вагомим, з погляду омовлення материнського, є роман Т. Моррісон “Улюблена” у якому письменниця “відкрила простір для материнського нарративу у феміністичній літературі” [11, 198].

¹ Знаковою стала праця Е. Рич “When We Dead Awaken: Writing as Re-Vision”, у якій авторка позиціонує себе як творець нової території для письменниць. Вона декларує стратегію ревізії, як необхідну для того, аби свіжим критичним поглядом оцінити класичні твори і зрозуміти їх патріархальну природу.

У своєму дослідженні М. Гірш мало уваги звернула на афро-американську літературну традицію, за винятком хіба що творчості Т. Моррісон та Е. Вокер. Предметом її уваги не стали твори афро-американських письменниць початку ХХ століття, подібно, як і “жіноча літературна субкультура” (визначення Е. Шовалтер [7, 50]) ХІХ століття. У той час, коли у творчості багатьох чорношкірих письменниць *домінує* проблема материнської долі та її становища в расовому суспільстві. Така прогалина свідчить про те, що негритянська, зокрема, жіноча література, мала свої особливості розвитку й іноді відрізнялася як формою, так і змістом від білої, євро-американської. Одночасно не можемо стверджувати її автономності, адже очевидні певні типологічні перетини та подібності. Наприклад Т. Денисова, аналізуючи творчість Т. Моррісон, спостерігає: “В її романах легко віднайти літературних білих “предків”: її герої обумовлені минулим, як і фолкнерівські; вона відтворює полісвідомість через потоки свідомості як Вірджинія Вулф; наслідуючи Твена, вона змальовує дорослий світ очима підлітка, а іноді й варіює твенівські ситуації (біла дівчинка, що рятує Сеті)” [19,207].

Незаперечним є той факт, що свою генеалогію сучасні афро-американські письменниці пов’язують з літературною традицією попередниць: Ф. Вітлі, Г. Якобз, Г. Вілсон, Ф. Гарпер, П. Гопкінс, З. Н. Герстон, а також з особистими наративами власних матерів, усною традицією афро-американського народу. З цього погляду характерне есе Е. Вокер “In Search of Our Mother’s Gardens” [18, 2315–2322], у якому розпочато “накреслення психічної географії материнської свідомості” [4, 12], та джерел жіночої духовності, творчості, взаємообумовленості/взаємозв’язку між матір’ю й донькою. “Тільки нещодавно я глибоко усвідомила: роками слухаючи розповіді своєї матері про її життя, я поглинула не тільки їх, але й щось від манери самої розповіді, якесь нагальне бажання записати ті історії, так само як і її життя. І напевно через це, прототипи героїв, які я створила, у реальному житті набагато старші за мене” [18, 2320].

Перегляд материнства у феміністичному дискурсі 70-х років визначався етноцентризмом, до уваги брався лише досвід білошкірої матері середнього класу. Проте уже у вісімдесятих роках минулого століття відбулася зміна акцентів. Представниці національних меншин та чорношкірі феміністки звернули увагу на те, що існують значні відмінності у досвіді, наприклад, афро-американського материнства та елітарного білого. Е. Вокер наголошує на тому, що афро-американські матері змушені були пережити не тільки рабство, але й бідність, ненависть, приниження, сегрегацію власних дітей [17, 148]. Письменниця критикує білих феміністок за елітарність та винятковість: "...білі жінки феміністки показали свою нездатність, подібно, як і білі та чорні чоловіки, бачити чорношкірість та фемінізм в одному тілі, не кажучи вже про одну уяву" [17, 148]. "Очевидно, що вважати чорних жінок *жінками* (вид. в ориг. – М. Ш.), для білих жінок науковців дуже незручно, щоб не сказати взагалі сутужно, напевно, тому, що "жінка" (подібно як "чоловік" для білих чоловіків) це назва, яку вони пов'язують з собою і тільки з собою" [17, 149]. Починаючи з 80-х років минулого століття, з'являється низка ґрунтовних історичних, культурологічних та соціологічних досліджень досвіду чорношкірих матерів. Звичайно, що реалії рабства не могли бути знівельовані у таких працях.

Паула Еккард у монографії "Maternal Body and Voice in Toni Morrison, Bobbie Ann Mason and Lee Smith" [6] звертає увагу на становище чорношкірої матері на Півдні в часи рабства. Дослідниця відзначає, що жінка була беззахисною перед своїм господарем, який примушував її до сексуальних стосунків, а також вимагав від неї народжувати дітей, щоб примножувати робочу силу. Відтак ні тіло, ні діти рабині не були її власністю. Незважаючи на це, в негритянській родині до материнства ставилися з повагою, і жінка, яка вже народила, займала певне місце в структурі громади. При чому ні дошлюбні стосунки, ні діти, народжені поза шлюбом, не засуджувалися. "Превалювання материнства над шлюбом, можливо, пояснювалося тим, що

саме поняття шлюбу було нестійким” [6, 20]. Адже батька могли продати, а мати знаходила собі іншу пару.

Особливу увагу в негритянській громаді звертали на взаємовідносини матері та дитини. На думку П. Еккард, це зумовлювалося західно-африканськими культурами у яких материнство займає особливе місце. Ойєронке Ойєвумі стверджує: “Вивчення африканського досвіду материнства показує, що це не лише земна інституція: це догестаційний, передсоціальний, пренатальний, постнатальний і довічний зв’язок” [15, 3]. Материнство ніколи не закінчується, оскільки дитина, незалежно від віку, завжди має матір. Посилаючись на дослідження Д. Вайт (“*Ar'n't I a Woman?*”) традицій племен народів Африки, П. Еккард цитує: “...взаємовідносини матері та дитини були набагато глибші та емоційніші, аніж батька/дитини чи чоловіка/дружини” [6, 20]. У монографії наведено твердження з інших праць (Obododimma Oha, Barbara Christian, Abena Busia) про те, що для африканської культури характерна сильна матрілінейрна традиція, яка зумовила ідеалізацію образу матері в музиці та усній народній творчості. Крім того, сама Африка часто передається через образ плодючої матері.

Проте рабовласницька система глибоко видозмінила чи принаймні намагалась видозмінити взаємовідносини матері та дитини. Насамперед маємо на увазі знищення зв’язку між ними. Фредерік Дуглас у творі “Розповідь про життя Фредеріка Дугласа” писав, що рабовласники намагалися: “...перешкодити розвитку дитячої прив’язаності до матері і притупити чи зруйнувати природній потяг матері до дитини” [2, 14].

Привертає увагу той факт, що афро-американський художній дискурс розпочинався особистим наративом матері-рабині², з різною ступінню інтенсивності акцентувався упродовж XIX і XX століття, потужно оприявнившись в романах Т. Моррісон, Е. Вокер, Г. Нейлор та багатьох

² Гаррієт Якобз “*Incidents in the Life of a Slave Girl*”, який був опублікований у 1860 році. Це розповідь від першої особи матері-рабині про жахіття, які їй довелося пережити. Переховуючись від господаря, головна героїня провела сім років на горіщі своєї бабусі, щоб тільки бачити своїх дітей.

інших сучасних письменниць. Тяглість материнського наративу обумовлена складнощами передати глибоку травму, незартикульований біль тисяч чорношкірих матерів. Адже як писала Г. Якобз: “Рабство жахливе для чоловіків, але воно набагато страшніше для жінок. Оскільки до загального тягара, додаються несправедливість, страждання та приниження, що трапляються тільки з жінками” [12, 460]. Можемо стверджувати, що характерна для білої жіночої літератури “втрачена традиція” (“the lost tradition”) невластива для афро-американського жіночого письма. Оскільки індивідуальний досвід жінки співвідноситься чи взаємопов’язується з трагічним минулим раси, з пам’яттю про страждання матері. І заперечувати це, означає заперечувати самобутню творчу парадигму негритянських письменниць.

На початку ХХ століття в афро-американській культурній спільноті спостерігаємо тенденцію до реконструювання образу матері. А. Берг, аналізуючи роман П. Гопкінс “Contending Forces: A Romance Illustrative of Negro Life North and South”, спостерігає, що зображення материнства у ньому надто амбівалентне. Це, на думку дослідниці, пояснюється двома домінуючими моделями, що визначали негритянську жіночу прозу, а саме, вкрай негативний образ білої матері у творі Гарріет Вілсон “Our Nig. or, Sketches from the Life of a Free Black, In a Two-Story White House, North. Showing that Slavery’s Shadows Fall Even There” та ідеалізований образ чорношкірої у Ф. Гарпер “Iola Leroy or, Shadows Uplifted”. Таким чином, роман П. Гопкінс означається як “відправна точка у дослідженні чорношкірого материнства у ХХ столітті, оскільки він віддзеркалює суперечливі розуміння чорношкірого материнства на рубежі віків, коли білі расистські теорії співвідносили “виродження” чорної раси з вадю материнського у чорних жінок, у той час як чорні інтелектуали визначали вітальну роль матері в расовому прогресі” [1, 131]. Риторика П. Гопкінс, як редакторки та дописувачки видання “The Colored American Magazine”, відзначалася увагою до ролі матері у расовому будівництві. Вона створила

образ високоморальної матері, що протиставлявся стереотипам пропашої, zdegradovanoї жінки у творчості білих письменників. Крім того, у самому романі деконструюється візія негритянської жінки як сексуального об'єкта.

Заперечення материнства у афро-американському літературному дискурсі початку ХХ століття найперше пов'язуємо з безсиллям та безправністю чорношкірої матері, її нездатністю захистити дитину від реалій расової дискримінації. Дж. Мейер характеризує афро-американську жіночу драму початку минулого століття, підкреслює: “У цих п'єсах змальовані героїні, що відмовилися від материнства і/чи виховання дитини тому, що не можуть змінити нічого у народженні чи вихованні дитини за обставин расової, класової чи гендерної дискримінації” [14, 117]. Критика дій матері поступається аргументації її рішень через змалювання життєвих реалій. Біль, приниження та трагедія чорношкірого ближнього (друга, знайомого, стороннього) поширюються та розуміються, як власні і, відтак, застерігають від того, аби повторити їх як особистий досвід.

Життєвий вибір головної героїні, Рейчел, з однойменної п'єси³ А. Грімке пояснює апофатичність материнського в афро-американській літературній традиції. Дівчина, що виросла з намірами народити багато чорношкірих дітей, відмовляється від свого бажання після того, як дізнається, що її батько помер під час лінчування, так само, як і брат, що хотів його захистити. Через страждання своєї матері, вона пізнає жорстокість расизму. “Отже, по всьому-всьому Півдні сотні чорношкірих матерів живуть у страху, жахливому, задушливому страху, їх спокій вночі порушений, і щоденна радість їх дітей – це потрійний біль для них... чому – було б набагато милосердніше – задушити ті малі створіння ще в колисці” [10, 149]. Метафорою дітовбивства можна вважати відмову Рейчил від шлюбу (дет про це див. [14]).

Крім того, А. Грімке “ускладнює і переписує стереотип чорношкірої матері, яка віддає своє життя власній дитині, і, припускаємо, іншим дітям, як-

то білого господаря чи роботодавця” [14, 121]. Рейчел є передвісницею образу сучасної чорної жінки, котра змальовується не як “побожна, працююча, багатотраждальна мати, чи, навпаки, повія, або ж вірна служниця ” [14, 121], а як звичайна особа зі своїми земними радощами та турботами.

Коливання та неоднозначність до потрактування материнства спостерігаємо у творчості письменниць Гарлемського відродження, а саме: Н. Ларсен, З. Н. Герстон, А. Грімке, Дж. Джонсон, М. Міллер та Дж. Фосет. Маргінальні чи центральні образи матерів, їх апофатика чи возвеличення підтверджують той факт, що афро-американський жіночий текст немислимий без присутності материнського.

Відтак, проблема материнства особливо болісна для афро-американського досвіду. Вона має свою динаміку та характерні ознаки, що дають право говорити про її унікальний статус в дискурсі материнства взагалі. Історичний розвиток афро-американської спільноти та культурна парадигма закорінена в африканському колективному несвідомому наклали свій відбиток на розвиток материнського наративу у літературі.

Література

1. Berg, Allison. *Reconstructing Motherhood: Pauline Hopkins' 'Contending Forces'*// *Studies in American Fiction*. – 1996. Volume: 24. Issue: 2. – P. 131 – 144.
2. Calloway, Licia Morrow. *Black Family (Dys)Function in Novels by Jessie Fauset, Nella Larsen & Fannie Hurst*. – Peter Lang, 2003. – 174 p.
3. Chodorow, Nancy. *The Reproduction of Mothering: Psychoanalysis and the Sociology of Gender*. – Berkley: U of California Press, 1999. – 263p.
4. Daly, Brenda O., and Maureen T. Reddy. *Narrating Mothers: Theorizing Maternal Subjectivities*. – Knoxville: U of Tennessee Press, 1991. – 297p.

³ Твір, вперше поставлений на сцені у 1916 році Тетральним комітетом (the Drama Committee) при NAACP, а згодом ще дві постановки відбулися у 1918 році, аж до 1991 року був забутий.

5. Dinnerstein, Dorothy. *The Mermaid and the Minotaur: Sexual Arrangements and Human Malaise*. – New York: Harper and Row, 1976. – 288p.
6. Eckard, Paula Gallant. *Maternal Body and Voice in Toni Morrison, Bobbie Ann Mason and Lee Smith*. – University of Missouri Press, 2002. – 228 p.
7. Gilbert S., Gubar S. *The Madwoman in the Attic. The Woman Writer and the Nineteenth-Century Literary Imagination*. – Second Edition. – Yale Nota Bene, 2000. – 719p.
8. Gilligan, Carol. *In a Different Voice: Psychological Theory and Women's Development*. Cambridge: Harvard University Press, 1993. – 184p.
9. Glenn, Evelyn Nakado. *Social Constructions of Mothering: a Thematic Overview// Mothering. Ideology, Experience, and Agency*. – Ed. by Evelyn Nakano Glenn, Grace Chang, and Linda Rennie Forcey. – New York, London: Routledge, 1994. – P. 1 - 29.
10. Grimke, Angelina. *Rachel// Black Theatre, U.S.A: Forty-Five Plays by Black Americans 1948-1974*. Ed. James V. Hatch. New York: Free Press, 1974. – P.139-72.
11. Hirsh, Marianne. *The Mother/Daughter Plot: Narrative, Psychoanalysis, Feminism*. Bloomington: U of Indiana P, 1989. – 244p.
12. Jacobs, Harriet. *Incidents in the Life of a Slave Girl// The Norton Anthology of Literature by Women*. – ed. by Sandra M. Gilbert, Susan Gubar. – New York, London: W. W. Norton & Company. – Second Edition. – 1996. – P. 461 – 465.
13. MacDonald, Susan. *Jane Austen and the Tradition of Absent Mother// Davidson, Cathy N. and E. M. Broner. The Lost Tradition: Mothers and Daughters in Literature*. – New York: Frederick Ungar Publishing Co., 1980. – P. 58 – 70.
14. Meier, Joyce. *The Refusal of Motherhood in African American Women's Theater// MELUS, 2000*. – P. 117 – 131.
15. Oyewumi, Oyeronke. *Abiyamo: Theorizing African Motherhood// Jenda: A Journal of Culture and African Women Studies*. – 2003. – Issue, 4. – P.10 – 23.
16. Rich, Adrienne. *Of Woman Born: Motherhood as Experience and Institution*. – New York: Norton, 1976. – 322 p.
17. Walker, Alice. *“One Child of One's Own: A Meaningful Digression within the Work(s)” (1979)// Mother Reader. Essential Writings on Motherhood*. ed. by Moyra Davey. – New York: Seven Stories Press, 2001. – P. 139 – 154.
18. Walker, Alice. *In Search of Our Mothers' Gardens// The Norton Anthology of Literature by Women*. – ed. by Sandra M. Gilbert, Susan

Gubar. – New York, London: W. W. Norton & Company. – Second Edition. – 1996. – P.2315 – 2324.

19. Денисова Т. Н. Тоні Моррісон// Жіночі голоси в літературному дискурсі ХХ століття. – Тернопіль, 2007. – С. 190-240.